

A Felső-Kiskunság műveltségi viszonyai*

Egyház, iskola, írásbeliség a reformációtól a XVIII. század végéig

Kunság, Kiskunság, Felső-Kiskunság

A Duna–Tisza közti kunok földje a hódoltság idején elveszítette népessége nagy részét. Ekkoriban kezdtek ezt a vidéket – a lakosság csekélyebb száma alapján – Cumania Minorisnak, Kiskunságnak nevezni, míg a tiszántúli, több faluban, nagyobb lélekszámmal fennmaradt kunok lakta területet Cumania Maiorisnak, Nagy-kunságnak. Ebben a másfél évszázadban pusztásodott el ugyanis a két folyó közti Homokhátság számos kun falva, s a korábban összefüggő kun szállásvidék déli részén viszonylag folytonosan csak Halas maradt meg, az északi részen pedig Lacháza, Szentmiklós, Szabadszállás és Fülöpszállás vészelte át a török idők.

1702-ben mindkét Kunságot, s vele a Jászságot is eladta a bécsi udvar a német lovagrendnek. Korábbi kiváltságaikat, önálló jogállásukat majd csak az 1745-ös redempció után szereztek vissza az itt élők, s elkülönült közigazgatási egységként létrejött a három kerületből (Jászság, Kiskunság, Nagy-kunság) álló Jászkunság, Jászberény székhellyel.

A XVIII. század közepétől még csak földrajzilag volt tagolt a Kiskunság: Izsák község határa választotta el az egymással szomszédos négy északi, tisztán református falut a déli, nagyobb területtől, ahol a református Halason kívül az új, és zömmel jász telepítésű, katolikus Félégyháza, Majsja és Dorozsma feküdt. A későbbiekben a kétségtelenül létező kiskun egység mellett tartósan érvényesült egy viszonylagos elkülönülési, illetve egymás közti összetartozási törekvés is a Kiskunság felső településein, miközben a sok szempontból „külön utas” Halast déli kiskunsági szomszédaitól a felekezeti másság, az északi falvaktól a távolság választotta el.

Vályi András írta a Kiskunságról 1799-ben kiadott helyismereti lexikonában: „...felső részén Laczházánál az alsótól el van választva.” Puky Károly 1833-ban kiadott *A Magyar Haza* című honismereti munkája szerint a Kiskunság két nagyobb és három kisebb részből áll. A második legnagyobb rész, a felső-kiskunsági „mindenfelül Pest vármegye által környékeztetik”.

Ezek a dokumentumok a kétségtelen földrajzi különállást regisztrálják, de a földrajzi helyzet következményei a közigazgatásban is érzékelhetők voltak: noha a kiskun kerületi igazgatás elvben egységes volt, az eseti megbízás alapján eljáró, s nem választott, hanem delegált táblabírák közül az egyik rendre a négy felső helységben ténykedett, a másik pedig a négy alsóban. Ezt a szétválasztást a redempciótól a negyvennyolcas forradalomig levéltári adatok sora igazolja. Az 1848-as népképviselői tisztújításon megválasztották a kiskun kerületi kapitányt, a kerületi mérnököt és sebészt, de külön felső-járási és alsó-járási táblabíró, esküdtet, (rend)biztost és orvost választottak.

Ez a megkülönböztetés maradt el, és okozott feszültséget a követválasztási körzetek kijelölésekor. A négy felső mezővároshoz csapták ugyanis a nyolcvan-száz kilométernyire délre fekvő Majsát és Dorozsmát, Halas és Félégyháza pedig önálló körzet lett. Nem is jött senki választani a déli városokból Szabadszállásra (ahol ekkor vallott csúfos kudarcot a követjelölt Petőfi!), helyette petícióval fordultak az összeült országgyűléshez, hogy „kis hazájukban” választhassanak maguknak saját követet.

* A 2001. évi kecskeméti Honismereti Akadémián elhangzott előadás nyomán.

A Bach-korszakban központilag megszervezett új, a jászkun autonómiát figyelmen kívül hagyó közigazgatási rend is a négy felső településre alapozta a Kiskun Felső Járást – Kunszentmiklós székhellyel, s ez a beosztás megmaradt a kiegyezésig, majd utána is, a Jászkunság megszűntéig (1876). A korabeli követválasztásokhoz pedig már úgy módosították a választókörzetet, hogy az alsó települések nem tartoztak ide. A vármegyerendszerbe tagolódással kialakult kunszentmiklósi járás még évtizedekig tükrözte ezt az összetartozást, bár Lacháza viszonylag hamar levált, viszont csatlakoztak a szűkebb földrajzi környezet egyes települései, mint a Duna melléki Tass, vagy a Homokhátság pereméről Peszéradacs.

A hódoltságot követően, a XVIII–XIX. században Kunszentmiklós fokozatosan vált a vonzáskörébe került települések természetes központjává, közigazgatási, kulturális és az élet egyéb területeire kiterjedő ellátó-szolgáltató centrumává, az összetartozást kifejező Felső-Kiskunság elnevezés mégsem gyökerezett meg, nem terjedt el a köznapi szóhasználatban, és nem került be a kistáj történetét tárgyaló szakirodalomba sem. Első tudatos terjesztője a kunszentmiklósi Illyés Bálint tanár-helytörténész volt, aki az 1970-es-1980-as években publikált munkáiban következetesen és meggyőző bizonyító apparátussal alátámasztva használta a Felső-Kiskunság elnevezést.

Az alábbi művelődéstörténeti vázlat az itt körülírt Felső-Kiskunság művelődéstörténetének tárgyban, térben és időben is csak egy szeletét kívánja fölmutatni. Átfogó művelődéstörténeti összegzés helyett elsősorban az írásbeliségre, a literátus kultúrára, s annak hátterében az egyház és az iskola viszonyaira, ugyanakkor főleg Kunszentmiklósról, ennek a területnek a természetes központjára szorítkozik, időben pedig a reformáció nyomán elterjedő anyanyelvű írásbeliség kezdeteitől a XVIII. század végéig ível.

Hódoltság, reformáció, anyanyelvű írásbeliség

A korai középkor világa elsüllyedt ezen a tájon, a későbbi Felső-Kiskunság vidékén. Hogy az Árpád-korban, majd később, egészen Mohácsig itt élet volt, hogy magyar falvak, köztük egykori plébániás helyek sorjáltak a vízjárta laposokból kiemelkedő halmokon, azt a mélyszántáskor elő-előbukkanó templomalapok, s a környékükön fekvő, korabeli faluhelyet idéző Aranyegyháza, Bankháza, Gerendegyháza, Szentbalázs, Szentlőrinc meg a Templomtelek, Kápolnás dűlőnevek jelzik. A fülöpszállási határ közvetlen szomszédságában máig fölmagasodó XIV. századi soltszentimrei erődtemplom csonka tornya a környék egyedüli épített emléke az eltűnt régi világból.

Ugyancsak a régészet, s kisebb eséllyel a nyelvtudomány segít felidézni a tatárjárás utáni, környékbeli mozgó, majd egyre stabilizálódó kun szállások emlékezetét. Egy-egy szórvány okleveles adat is csak a XV. században említi először e szállások közül Szombatszallást (a mai Szabadszallást), Buzgánszallást (talán a mai Fülöpszállásról van szó), aztán Böszörszallást, (a mai Böszörs puszta Szabadszallás és Kunszentmiklós közt), meg Lacházát. A későbbi természetes központ Szentmiklós néven pedig csak a XVI. század elején tűnt föl oklevelekben. Igaz viszont, hogy a táj történetét idéző korábbi munkákban és a helyi hagyományban Tatárszallás néven szerepelt falut szintén említik XV. századi oklevelek. Ebből a kettős névhasználatból alakult ki a XVI. század közepére a Tatárszentmiklós név, amit majd csak a XVII. század végére szorított ki a máig élő Kunszentmiklós változat.

A XVI–XVII. században, a török megszállás idején a protestantizmus, vidékünkön a kálvini reformátusság volt a legfőbb letéteményese és átörökítője az írott kultúrának. A Mohács utáni belső zűrzavarban, lelki kiábrándultságban termékeny talajra hullottak a protestáns tanmagvai. Az Alföldön különösen gyorsan terjedt a helvét irányú Buda eleste után, mert a török nem foglalt állást a „hitetlenek” vallási vitáiban.

A városok után hamarosan falvakban is fölütötte a fejét az új hit. Korai prédikátorainknak a nevét sem ismerjük. A Dél-Alföld első híres kálvinista prédikátora, egyházszervezője az 1546-ban Ceglédre került Szegedi Kis István 1563-ban a közeli Ráckeve térségében telepedett le, és onnan irányította egy évtizeden át az Alsó-Dunamelléki Egyházkerületet. Szegedit, aki nyugati egyetemeken is ismert tudós volt, Skaricza Máté követte a ráckevei prédikátorságban, aki kálvinista hitében megerősítette ezt a vidéket. A század végén már valamennyi itteni falu református hitű. Településeink közösségi emlékezetében máig ott él - hiteles helyi dokumentumok híján is - a XVI. századi megtérés ténye.

A templom mellett az iskola, „az egyház veteményeskertje” volt a legfontosabb, hitet és tudást anyanyelven közvetítő intézmény a protestánsok számára. Korán megszerveződtek a gyülekezetek iskolái, melyekben a nagyobb helyeken latinul is folyt az oktatás. Valószínűleg a kiskunsági falvakban is lezajlott ez a folyamat a XVI. század második felében, bár sem épített, sem írásos dokumentumokkal nem rendelkezünk ebből a korból. Nem az egykorú írásbeliség hiányzott persze, hisz azt hozta magával az iskolázás. Ám ha készültek is helyben feljegyzések, a tizenöt éves háború pusztításai a XVI–XVII. század fordulóján mindent magukkal sodortak.

Egy apró, de jelentős közvetett adalék, bizonyíték azért megmaradt, ha nem is itt, helyben. A debreceni kollégium diákjai között 1591-ben fölbukkant egy Lucas Szabadszállásiensis – Szabadszállási Lukács néven bejegyzett ifjú. A kollégium törvényeit vállaló, s ezt a kor szokása szerint latinus formában „subskribáló” (aláíró) diák a keresztnéve után a származási helyét, a felső-kiskunsági Szabadszállást írta oda. A szentimrei csonka toronyhoz hasonló, magányos mementó ez a bejegyzés a zivataros XVI. századból.

A pusztító háború után, 1608-ban – mintegy első életjelként – Bolyó János szentmiklósi főbíró bérbe vett egy kutat a szomszédos bábonyi pusztán, a bérletről pedig szerződés készült. Az új évszázad első gesztusa, írott emléke békés volt, de a későbbi évtizedeket már nem ez jellemezte: az írásbeliség adóösszeírásokban, határperek jegyzékönyveiben, török és magyar előjáróktól érkező oltalomlevelekben, máskor meg ugyanezen földi hatalmasságoknak a falusi bírókat karóba húzással fenyegető leveleiben, aztán a bírák panaszos jeremiádként ható válaszaiban élt. Az írástudás mindenekelőtt az itt élők nyomorúságát dokumentálta, s a létfenntartást, az életmentést, a megmaradást szolgálta a Felső-Kiskunság falvaiban is.

Sajátos adaléka ennek az elkeseredett önvédelmi kísérletnek egy 1663-as kunszentmiklósi jegyzőkönyv. Több környékbeli falu népe gyűlt össze Szentmiklós, Szabadszállás és Szalkszentmárton hármán határában, a Feketehalom nevű dombon. Elhatározták, hogy együtt, szervezeten védik meg magukat „...az rajtuk hatalmaskodók ellen, a kik az Magyar pártrúl vadnak.” Az írásba foglalt szerződés az önszerveződő önvédelmi testület, a parasztvármege itteni megalakulásának dokumentuma.

Ebben a véres évszázadban, mindjárt a tizenöt éves háborút lezáró bécsi békét követően újra éledtek a környék református közösségei. 1607-től kezdve évente vettek részt a dunamelléki református gyülekezetek zsinatain a Felső-Kiskunság papjai, sőt az 1640-es években ilyen papi gyűléseket tartottak már Kunszentmiklóson és Szabadszálláson is.

Az 1626-os ráckevei zsinat óta általában folyamatosan ismert a lelkészek névsora a környező településeken. Kunszentmiklóson Kissallai György, Szabadszálláson Kálmáncsai István volt a lelképásztor, de az alaposabban elpusztított Lacházáról és Fülöpszállásról csak 1652-ben bukkant föl először az ottani pap a zsinaton. Ekkoriban épültek a falvakban sorra a tapasztott sövénytemplomok: a török ennyit engedett meg.

A zsinatokon rendre visszatérő tárgy volt a schola reformaták, az iskolák reguláinak elfogadása, majd időnként a módosítása. Az 1635-ös dunavecsei zsinaton jóváhagyott rendszabályok pl. megtiltották, hogy a lakosok az iskolákban italozzanak. Tiltotta a rendszabás az oskolamestereknek a csákósüveg meg a veres vagy sárga csizma viselését is. Nyilván szívesen hordták (volna) efféle divatos, világias holmikát a rektorok, ha tiltani kellett a viselésüket. Bizonyára azokért az oskolamesterekért szólt a tilalom, akiknek a kihívó, költekező viselkedését, öltözetét több cikkely is tilalmazta, és akik alighanem szívesen látták vendégül néha az iskolában falubeli cimboráikat.

A század második felében erősödni kezdett a bécsi udvar által is támogatott rekatolizáció. Bár ezt a hódoltsági területeken nem nézte jó szemmel a török, azért ide is eljutottak az erőszakos térítés próbálkozásai. Szelephényi György érsek hódoltsági papokat is a pozsonyi véstörvényszék elé rendelt 1673-ban. Környékünkről a fülöpszállási Decsi Péter, a szabadszállási Szokolai István és a kunszentmiklósi Ungvári István kapott idézést. Ők persze nem jelentek ott meg, így kerülhették el gályarabbá vált paptársaik sorsát.

A figyelem és gondoskodás a nehéz idők ellenére mind erősebbé formálta a környékbeli települések iskoláit. Némelyikükben már magasabb szintű, latin nyelvű képzés is rendszeresen folyt. Latin iskolák, a Debreceni Kollégium alsó szintű partikulái működhettek a század második harmadától Kunszentmiklóson, majd Szabadszálláson is. Az itteni iskolázásra közve-

tett bizonyítékokkal szolgálnak a debreceni kollégium deáklajstromai. 1646 és 1690 között tíz szabadszállási származású tanulóat regisztrál Debrecen, valamint négy Szentmiklósi, köztük 1675-ben Kunszentmiklósi Istvánt. Az 1680-ban aláíró Gregorius Fülöpszállási később Nagykőrösön lett rektor, majd külhoni akadémiaira ment. Közvetlen adalék Veresmarty Miklós 1679-es subszkribálása, aki ekkor „rektor Szabadszállásiensis!” Ez a bejegyzés az első közvetlen bizonyítékunk arra, hogy a Felső-Kiskunságban a debreceni kollégium partikulái működtek, ahonnan a tanulók – ekkor még nagykőrösi, kecskeméti kiterővel! – Debrecenbe mentek tovább, és ahová a debreceni anyaiskolából jöttek ki, s hozták magukkal a kollégium metódusát a tanítók, a rektorok. Erre a bizonyosságra épül a kunszentmiklósi gimnáziumnak Illyés Bálint által 1679-re valószínűsített alapítási éve is.

A korszakunkban ezen a vidéken fölbukkanó literátus személyiségek között a papok, tanítók mellett akadtak már világiak is. Az 1680-as években, Buda visszavívása táján Kunszentmiklós lelképásztora Baracsi Pathai János, vallásos tárgyú versek, jeremiádok, s egy nagyobb prózai munka (eredetileg a tánc ördögi voltát tárgyaló prédikáció) szerzője. A világiakat a Felső-Kiskunságból származó Kunszabadszállási Mihály, Ráckeve jegyzője képviseli a XVI–XVIII. sz. fordulóján. A nótárius lemásolta Skaricza Máténak a „Kevi várossáról való” szép történetét, továbbá fennmaradt egy kéziratos jegyzetelő könyve, benne verses formában örökítette meg „Az Duna mellyéke egész pusztulását, // És ide Keviben való futamását”... Buda 1684-es sikertelen ostroma idején. Ekkor előbb a felszabadításra érkezett német és lengyel seregek sarcoltak, majd a török állt bosszút a védtelen lakosságon, miközben... „Tizenhét faluval szorultunk volt egyben // A két Duna között az Somlyó szigetben.” A tizenhét falu egyike Kunszentmiklós volt, ahonnan a menekülőket talán éppen a tudós öreg pap, Pathai Baracsi János vezette bujdosásukban.

„sub pondere crescit palma” – a XVIII. század műveltségi viszonyai

Az 1680 és 1715 közti harmad évszázadnyi idő minden korábbinál nagyobb pusztulást hozott az országra. A török elleni felszabadító hadműveleteket a Rákóczi szabadságharc követte, s amit a reguláris seregek épen hagytak, azt tatár, rác, meg mindenféle egyéb nációból verbuválódott martalócok hordái rabolták, dúlták. A felső-kiskunsági településeknek is bőven jutott mindebből, de ők még az ezután következő békés évtizedektől sem sok jót kaptak. Sújtotta őket a hitszegő elzalogosítás, szabadságuk elvesztése az 1745-ös redempcióig, meg a protestáns voltak ellenében újra fölerősödő vallási türelmetlenség, a „zajtalan elnyomás”, egészen II. József türelmi rendeletéig. Szellemi műveltségüknek, főlemelkedésüknek egyedüli forrása továbbra is az iskola, az immár bő évszázados hagyománnyal bíró, s a debreceni kollégium partikuláris rendszerébe szervesen tagolódó schola reformata volt.

Az 1731-es Carolina Resolutio korlátozva megengedő gyakorlatából következően a harminc évektől – a korábbi időktől eltérően – a Felső-Kiskunság településein is fennmaradtak az egyházi anyakönyvek. Ha szórványosan is, maradtak meg egyéb iratok, pl. egyházmegyei és kerületi határozatok másolatai, vagy – olykor visszamenőlegesen is – a papok, tanítók névjegyzéke.

Kunszentmiklós 1734-ben új templomot épített, s a következő évben Szőnyi Virág Mihály személyében svájci és holland akadémiaikat járt tudós papot választott magának. Az ifjú pap 1690-ig visszamenőleg feljegyezte a rektorok névsorát. Szabadszálláson is ekkoriban készült el ez a lista: ők 1715-től jegyezték rektorikat. Időközben az eddig „hiányzó” lacháziai is fölbukkantak a debreceni deáklajstromokon: 1720-tól olvashatók lacházi nevek a subszkribáltak között.

A redempciót közvetlenül megelőző 1740-es évek elején egy vallás- és művelődéstörténeti „lelet” keltett a Felső-Kiskunság határain messze – és időben máig – túlmutató érdeklődést: ez volt a Kunszentmiklóson előkerült, XVI. századi eredetű, erősen romlott, s protestáns vonásokat hordozó kun nyelvű imádság szöveg, a Kun Miatyánk. Nem érdektelen a fölbukkanás időpontja: alighanem kitűnő adalékul szolgált a lelet az önmegváltás előtt az itt élők ősi voltának, s folyamatos helyben lakásuknak bizonyítására, hisz korábban a kancelláriából irányított elzalogosítók egyik fő érveként éltek azzal, hogy a jelenvalók tulajdonképpen nem is a kunok utódai, hanem bevándoroltak, itteni szóhasználattal „gyütmöntek”.

Alig nyögték ki az önmegváltás súlyos forintjait, a század közepétől templomépítésbe fogtak a felső-kiskunsági falvak. Előbb Fülöpszállás, majd Szabadszállás előjárósága követte a szentmiklósiak korábbi példáját, vállalva az erőteljesen katolizáló udvar rosszállását, ami olykor tilalmakban, máskor kemény büntetésekből is megnyilvánult. Hiszen az udvar – a világi és az egyházi ügyek szétválasztása ürügyén – tiltotta a helyi önkormányzatoknak a gyülekezetek nyílt, közvetlen támogatását, miként tiltotta, s a gyülekezetek hatáskörébe szorította iskoláik fönntartását is.

Katolikus nyomásra Mária Terézia az 1760-as években elrendelte az ország iskoláinak alapos vizsgálatát, mai szóhasználattal „átvilágítását”. Ezek a vizsgálatok nyíltan a Ratio Educationist voltak hivatva előkészíteni, burkoltan azonban a protestáns iskolák ellenében zajlottak. A koldulásra kényszerítő, de még azt is tilalmazó évtizedek után most lehetett volna bizonyítani, hogy ezek az iskolák alkalmatlanok vállalt szerepükre. A Felső-Kiskunság anyagokban gyarapodó falvaiban az eredeti szándékkal ellenkező fordulatot hozott ez az álságos egzamináció. Az itt élők vállalták lelkészeik, tanítóik javaslatát: a fennmaradás érdekében meg kell erősíteni az iskolákat, még ha differenciáltan is.

Kunszentmiklóson 1764-től 1766-ig megállapították a rektor és a préceptorok jövedelmét, anyakönyvet nyitottak a subszkríbalók számára, megfogalmazták – latin nyelven – az iskola belső törvényeit, megalapozták az emelt szintű oktatáshoz nélkülözhetetlen könyvtárukat. Szabadszálláson 1765-ben, Végh Veresmarty Sámuel lelkész irányításával kezdődött meg az iskola átszervezése. Előbb külön tanítót kaptak a leányok, megszervezték a könyvtárat, majd 1767-től két préceptor segítette a rektor munkáját. Az előre menekülő eredményeként 1767-től Kunszentmiklós, 1770-től pedig Szabadszállás iskolája másodrendű partikulává fejlődött, vagyis most már ezekből az iskolákból is közvetlenül lehetett beiratkozni a debreceni kollégiumba, az akadémiai stúdiumokat előkészítő „felső gimnáziumi” évfolyamokra.

Ezután teljesen az 1770-ben megjelent debreceni Methodus szellemében formálták meg a két iskola szerkezetét és tanrendjét. A három triviális (elemi) osztályt követte a négy grammatikai „grádics”, végül a két új „deák” évfolyam, a poétai és a retorikai. Az iskolát a rektor vezette, ő tanította a deák oskolásokat, akik közül kikerültek a grammatikusok és triviálisok tanítói, a préceptorok. Korábban ezek is más iskolákból, főleg Kecskemétről, Nagykőrösről jöttek, miként a rektor Debrecenből, hogy további tanulmányaikat anyagilag megalapozzák.

Az 1786-ban, Pozsonyban megjelent német nyelvű Korabinsky-lexikon is megemlékezett Szabadszállás iskolaerősítő törekvéséről: „újában van egy fiú- és leányiskolájuk is. Ez négy osztályból áll, amelyet egy igazgató és két beosztott tanító lát el” – olvasható a lexikonban.

Ugyanekkor a két kisebb hely, Lacháza és Fülöpszállás is megszervezte a grammatikai stúdiumokat, Lacházán 1772-ben, Fülöpszálláson 1787-ben bukkant föl az első Debrecenből jött rektor. Aki ezekről a helyekről tovább akart tanulni, már választhatta – és gyakran választotta is – Szabadszállás vagy Kunszentmiklós „deák oskoláját.”

Időközben Kunszentmiklóson tovább erősítették a gimnáziumot: a két-háromévenként cserélődő rektorok helyett 1787-től professzort alkalmaztak, mégpedig a nyugat-európai tanulmányain már túl lévő, akadémikus képesítéssel rendelkező, ezért tartósan lekötendő szakembert. Míg a megelőző fél évszázad alatt huszonhat rektort, addig a következő hetven évben mindössze hét professzort „fogyasztottak” a szentmiklósi deákok.

II. József türelmi rendeletének és a felső-kiskunsági települések további anyagi gyarapodásának, valamint a felvilágosodás terjedő eszméinek és az iskolák megerősödésének közös hozadékaként, erjesztő hatásúaként a felső kiskunsági műveltség első nagy korszaka köszöntött be a XVIII. század utolsó két évtizedében.

A kéziratos egyházi irodalmat a nagy tudású Szőnyi Virág Mihály művelte már a korábbi, nehéz évtizedekben is. Az iskolaépítő szuperintendens (püspök) kiváló emberekkel erősítette a helyi szellemiséget: ifjan segédlelkésze volt a később íróként is eredeti, Kecskeméten lelkészkedő Göböl Gáspár. Az iskola rektorai közül kitűnt a későbbi jeles egyháztudós, Kocsi Sebestyén István, aki 1785-ben kisebb iskoladrámát írt Szőnyi Virág Mihály ötven éves lelkészi jubileumára, s aki utóbb Csokonainak is professzora, majd tanártársa volt Debrecenben. Kunszentmiklóson volt nagydiák és préceptor a kilencvenes évek közepén Pap József, aki néhány év múlva már a térképészítő debreceni rézmetsző diákok egyike, Csokonai ottani barátja.

Az írásbeliség és az anyanyelvű kultúra erősödésével föltűntek a világi kéziratos irodalom különféle műfajai és darabjai is. Kunszentmiklóson a politikai indíttatású helytörténeti irodalom két közismert műve Bolyó János nótárius versekbe foglalt, rímes alexandrinusokban, 175 soron át dőcögő ún. Kun Lisztája, meg Baky János főbíró Krónikája, településtörténeti próza munkája. Mindkét írás a század utolsó évtizedében született, amikor a település törzsköös redemptus lakossága „kétfrontos harcra” kényszerült. Egyrészt törekedtek ellensúlyozni a településen templom- és iskolanyitással induló, s rohamosan terjedő katolicizmust, másrészt – hivatkozva éppen a katolikuság jelenlétére, az ebből is adódó lakosságszám növekedésre – igazolni szándékoztak mezővárosi rangért folyamodásukat. A Krónika a település ősi voltát, nagy múltját dolgozta föl, a Liszta pedig büszke (mondhatni gőgös) öntudattal hivatkozott a törzslakosság vére, verejéttel szerzett jogaira, vagy inkább előjogaira.

„Fitty, ha apád tökit bába másutt mosta,
Kivet és elkerget e szelelő rosta!”

– foglalta össze Bolyó tömören műve eszmei mondanivalóját.

A világi szépirodalom jellegzetes darabja a „kiskun rokokó” levegőjét árasztó Szentmiklósi énekeskönyv az 1797/98-as esztendőből. A közismert énekek másolója, ugyanakkor számos alkalmi darab (egzameni, lakodalmi köszöntő, halotti ének) szerzője a helytörténész-tanár, Illyés Bálint feltételezése szerint a gimnázium akkori professzora, Sebestyén Gábor volt.

Szőnyi Virág Mihály püspök unokája, a nemes-redemptus-literátus familia egyik jeles sarja, Virág Pál népmesét, protestáns iskoladrámát jegyzett le a század végén, debreceni diákként, majd az évszázad utolsó évében, 1800-ban, pozsonyi és bécsi tanulmányújáról készített kéziratos útleírást, Bétsi vásárfia címen. Benne élvezettel, részletesen papírra vetette a császárvárosban szerzett színházi élményét, a Viganó és Viganóné táncolta balettet. Ekkoriban írta be kis könyvébe a volt szentmiklósi diák, a Losoncon tanuló Tóthfalussy József (Virág Pál későbbi sógora) azt a hét protestáns iskoladrámát, amelyet majd egy évszázaddal később fedezett föl a szentmiklósi gimnázium könyvtárban Bernáth Lajos tanár, s közéé téve megalapozta az iskoladrámák kutatásának honi szakirodalmát.

A felső-kiskunsági iskolai könyvtárak gyarapodását mintegy követve a helyi szerzőktől származó nyomtatott könyvek is fölbukkannak a század végére. A református papból katolikusá lett Dálnoki László Ferenc a Pozsonyban, 1795-ben kiadott valláskritikai munkája előszavában tudatja olvasóival, hogy A naturalisták vallásának leírása és megrostálása című jelen munkáját Kunszentmiklóson írta. A másik mű tankönyv: szerzője, a kilencvenes években szentmiklósi professzor, Méhes István. A szintaxisták az ókori görög földrajzot Cornelius Nepos után tanulták – magyarul. A szerző már szülőhelye lelkésze, amikor 1801-ben megjelent Pesten a Kornélius Neposnak geográfiai kulcsa. A könyv előszavának végén Méhes István neve alatt olvasható, hogy szabadszállási pap.

A Felső-Kiskunság a nemzetközi kultúrtörténethez is kötődik ekkoriban: két itteni illetőségű görög kereskedő is kitűnő, elismert tudóssá vált. Zabira György Szabadszálláson élt 1804-ben bekövetkezett haláláig, s a görög történettudomány jeles művelője volt. A kunszentmiklósi születésű, s a szabadszállási iskolába járó Pap György, kecskeméti kereskedőként a görög nyelvészet nagyszerű tudósává lett. Mindketten értékes könyvtárat hagytak maguk után.

Méltán zárhatjuk a megpezsndült, világiasodó, városiasodó, egyre iskolázottabb, s a maga kultúráját már az anyanyelvén közvetítő Felső-Kiskunság korabeli helyi történetét egy kedves anekdotával. Ezek szerint a víg poéta, Csokonai, egyik halasi legációjából Kecskemétné tartva eltévedt a hirtelen támadt hóviharban. Rátalált a szentmiklósi nemes-redemptus Baky-familia egyik ifjú sarja, aki a lovára maga elé ültette az összefagyott költőt, s hazavitte. A szíves vendéglátás után aztán másnap szánon vitték őt Kecskemétre a Bakyak. Történt mindez Méhes István professzorsága, Pap József és az ifjú Virág Pál préceptorsága idején, valamikor a kilencvenes évek első felében. A családi legendából pedig száz évvel később az író-pap Baksy Sándor kerekített novellát – Téli rege címen.

Summa

A kunok megkeresztelkedése, ősi pogány szokásaik elhagyása, nemzeti alapú társadalmi berendezkedésük fölbomlása, állandó megtelepedésük a XIV–XV. század folyamán foko-

zatosan megy végbe. E folyamat kései időszakára esnek a felső-kiskunsági települések első okleveles előfordulásai.

A XVI–XVII. század két legfontosabb, az itt élők életét leginkább befolyásoló történése a török berendezkedése, a hódoltsági viszonyok kialakulása, illetve a kálvini reformáció kizárólagos elterjedése. A török megszállásnak talán egyetlen pozitívuma volt vidékünkön, hogy a hódító a maga vallásával szemben egyenlő megvetéssel illette a kereszténységet, illetve annak új irányait is, de mert lényegében toleráns volt, ezzel könnyítette a reformáció terjedését a hódoltságban. Így szabadon terjedhetett az anyanyelvű vallásos írásbeliség, erősödhetek a protestáns iskolák, s velük a világi írásbeliség, irodalom is mind inkább meghonosodott a Felső-Kiskunságban falvaiban.

A XVIII. század a (viszonylagos) béke, az anyagi és szellemi gyarapodás évszázada tájunkon. A redempció, a kunok szabadságának visszaváltása a gazdasági viszonyokat erősítette, a helyi társadalmat demokratizálta, az erőszakos rekatolizálás pedig – paradox módon, a „teher alatt nő a pálma” igazságát érvényesítve – a fokozott szellemi erőgyűjtésre adott alkalmat eleinknek és követendő példát magunknak.

A század végére az ifjú mezőváros, Kunszentmiklós – nyugatot megjárt papjaival, az iskola tudományos érdeklődéssel is megáldott rektoraival és mind jobban felszerelt könyvtárával, a tanult, és helyben megélhetést is találó világi értelmiségiekkel – természetes központjává lett a Felső-Kiskunságnak. Mind színvonalasabb nevelés-oktatás folyt a térség többi iskolájában is, Kunszentmiklóson pedig még a század vége előtt megalakult az első katolikus iskola.

Ekkorra elérték már a felvilágosodás tanai is a Felső-Kiskunságot. A Pozsonyt, Bécszet látogató világi képzettségű (leginkább debreceni jurátus) ifjak olvasmányjaiban, színházi, társasági élményeiben tükröződik a felvilágosult eszmékből táplálkozó szabadabb, nyitottabb szellemiség. Ezek az ifjak lesznek az új évszázad új eszméinek képviselői, a korai reformkor haladó gondolkodású vezető személyiségei a Felső-Kiskunságban, s az ő fiaik közül kerülnek ki – már a reformkori, anyanyelvű, hazafias szellemű iskolázottságuk, neveltetésük következményeként – a helybeli márciusi ifjak, akik hamarosan nemzetőrként, honvédként vonulnak a csataterekre, s harcolnak, véreznek, elesnek a hazáért és a szabadságért.¹

Balogh Mihály

A Jászkun Kerület közigazgatása, társadalma, életmódja*

A jászok és kunok középkorig visszanyúló autonómiájának folytatásaként a középkori autonómiára épülve, törvényhatóságuk a kunok hazánkba települése után több mint négy évszázaddal jött létre. Formális létezését 1696-tól számíthatjuk, ekkor rendelték el az ország adózó képességének felmérést, összeírását. A jász és kun területeket az összeírás során Eszterházy Pál nádor erélyes fellépésére, aki a jászok és kunok legfőbb bírói tisztét is betöltötte, mint önálló, külön adózó kerületet vették számba.

Elkülönítve írtak össze 12 jászsági falut és a török idők alatt közöttük vezető szerepet szerzett Berényt, továbbá a Tiszán-túli kun területeket és településeket – amit ekkor már Nagykunságnak neveztek – és a Duna–Tisza közti kun területeket, amelyek szintén a török idők alatt nyerték el Kiskunság, kiskunok elnevezésüket. 1696-ban együttes adózó képességük 61,7 nádori porta volt.

Az összeírás nyomán 1696-tól az autonóm igazgatási és bírósági gyakorlatuk kiegészült az elkülönült adóztatás gyakorlatával. Ezáltal megteremtődtek mindazok a közigazgatási feltételek, amelyek a Jászkun Kerület mint politikai egység, önálló törvényhatóság létrejöttéhez szükségesek voltak. Tehát ettől az időponttól, 1696-tól beszélhetünk Jászkun Kerületről, nem külön jászokról és kunokról, hanem immáron jászkunokról.

* Elhangzott 2001. július 3-án Kecskeméten, a XXIX. Honismereti Akadémián (Szerk.)